

Abdullayeva Oyshajon Baxrom qizi,
Ma'mun universiteti Lingvistika yo'nalishi
1-bosqich talabasi

STRUCTURAL ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK PROVERBS

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarning struktur xususiyatlari qiyosiy-tipologik tahlil asosida o'rganiladi. Maqollarning sintaktik tuzilishi, leksik tarkibi, ritmik va fonetik xususiyatlari, shuningdek, ularning semantik-stilistik qatlamlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot paremiyologiya, kontrastiv lingvistika va lingvokulturologiya sohalari kesishmasida olib borilgan bo'lib, ikki til maqollarining umumiy va o'ziga xos struktur belgilari aniqlangan. Natijalar lingvistika, tarjimashunoslik va leksikografiya sohalari uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar

maqol, paremiyologiya, struktur tahlil, sintaktik model, qiyosiy lingvistika, ingliz tili, o'zbek tili.

1. KIRISH

Maqollar — har qanday xalqning og'zaki ijodi va madaniy merosining eng qadimiy, eng barqaror va eng xilma-xil shakllaridan biridir. Ular avloddan-avlodga o'tib keluvchi hikmat satrlarida xalqning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va falsafiy mulohazalari mujassamlashadi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan esa maqollar o'ziga xos leksik-grammatik birlik sifatida alohida o'rganishni talab etadi.

Ingliz va o'zbek tillarining har biri o'z tarixiy, ijtimoiy va madaniy muhitida shakllangan mustaqil tizimdir. Biroq inson tafakkurining universalligi tufayli bu ikki tilda ham maqollar bir qator umumiy struktur xususiyatlarni namoyon etadi. Shu bilan birga, har bir tilning o'ziga xos grammatik qurilishi va so'z boyligiga oid farqlar ham maqollar shaklida o'z aksini topadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi ingliz va o'zbek maqollarini sintaktik tuzilish, leksik-semantik tarkib va stilistik xususiyatlar nuqtai nazaridan qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Bunday tahlil ikkala tildagi maqollarning universal va milliy-spetsifik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

2. NAZARIY ASOSLAR VA ADABIYOTLAR SHARHI

Paremiyologiya — maqol, matal va hikmatli so'zlarni o'rganuvchi tilshunoslikning alohida yo'nalishi sifatida XX asrning o'rtalarida mustaqil fan sohasi sifatida

shakllandi. Bu sohadagi dastlabki fundamental tadqiqotlar G.L.Permi (1965), A.Taylor (1985) va V.P.Jukovlarning (1978) asarlarida o'z aksini topgan. O'zbek maqolshunosligiga kelsak, G'.Karimov, T.Mirzayev va M.Alaviyalarning tadqiqotlari bu sohadagi o'zbek an'anasining asosini tashkil etadi.

Struktur lingvistika nuqtai nazaridan maqollar bir necha asosiy mezonlar bo'yicha tasniflanadi: sintaktik model (sodda/qo'shma gap), predikativlik soni, komponentlar soni va ularning o'zaro munosabati. N.Chomsky transformatsion-generativ grammatikasi maqollarning chuqur va yuzaki strukturasi o'rtasidagi munosabatni yangicha talqin etishga imkon berdi.

Qiyosiy-tipologik tahlil sohasida V.N.Komissarov, L.K.Latishev va Yu.Nidaning tarjimashunoslik asarlari ham maqollar strukturasi ikki til kesimida o'rganishning metodologik asosini belgilaydi. Ular tarjima jarayonida maqollarning ekvivalentligi muammosini ko'tarib chiqib, struktur va semantik ekvivalentlik turlarini farqlashga e'tibor qaratganlar.

3. SINTAKTIK STRUKTUR TAHLILI

3.1. Ingliz tilida maqollarning sintaktik modellari

Ingliz maqollarining sintaktik tahlili ularni asosan uch katta guruhga ajratishga imkon beradi. Birinchi guruhni ikki qismli (bikomponent) maqollar tashkil etadi, bunda har bir qism o'zaro sababiy, shartli yoki zidlov munosabatida bo'ladi. Masalan: "Actions speak louder than words" (Harakatlar so'zdan ko'ra balandroq gapiradi) — bu maqolda ega-kesim-ravish model (S-V-Adj+than+N) ishlatilgan.

Ikkinchi guruhni shartli konstruktsiyalar tashkil etadi: "If the cap fits, wear it" (Agar taqinchoq mos kelsa, uni kiy). Bunday maqollarda "if/when" bosh gapi orqali shartli munosabat ifodalanadi. Uchinchi guruhga imperativ (buyruq) konstruktsiyalari kiradi: "Look before you leap" (Sakramasdan oldin qarab ko'r) — bu yerda buyruq mayli va zamon bog'liqligini ifodalovchi "before" yuklamasi qo'llanilgan.

Ingliz maqollarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri — inversiya va ellipsisning keng qo'llanilishidir. "Easy come, easy go" (Oson kelgan — oson ketadi) maqolida predikat ataylab tushirib qoldirilgan, bu esa maqolga ixchamlik baxsh etadi. Shuningdek, artikl va yordamchi fe'lning tushirib qoldirilishi ham ingliz maqollariga xos: "Barking dogs seldom bite" iborasida hech qanday modal yoki yordamchi fe'l ishtirok etmaydi.

3.2. O'zbek tilida maqollarning sintaktik modellari

O'zbek maqollari sintaktik jihatdan ingliz maqollaridan bir qator muhim farqlar bilan ajralib turadi. Avvalo, o'zbek tilining aglutinativ tabiati tufayli bitta so'z shakli o'zida bir nechta grammatik ma'noni ifodalashi mumkin. Masalan: "Toshni ko'tar, ostini ko'r" maqolida ikki buyruq mayli qo'llanib, ular o'rtasida sabab-natija munosabati ifodalanar ekan, hech qanday bog'lovchi vositasiz buni anglatadi.

O'zbek maqollarida kesim ko'pincha gapning so'ngida keladi (SOV tartibi), bu esa ingliz tilidagi SVO tartibidan tubdan farq qiladi. "Mehnat qilsang — toparsan" maqolida ega tushirib qoldirilgan (noaniq-shaxsli konstruktsiya), bu o'zbek tiliga xos ellipsis hodisasidir. Bundan tashqari, "kim" va "nima" olmoshlari yordamida tuzilgan umumlashtiruvchi konstruktsiyalar o'zbek maqollarida keng tarqalgan: "Kim eksa — uni o'rar".

Shartli mayli konstruktsiyalar o'zbek maqollarida ham yetakchi o'rin egallaydi: "-sa" qo'shimchasi orqali ifodalanadigan shart munosabati ingliz tilidagi "if/when" konstruktsiyasiga mos keladi. Biroq o'zbek tilida bu munosabat yuklamalar emas, balki affikslar yordamida ifodalanadi, bu esa tipologik jihatdan muhim farq hisoblanadi.

3.3. Qiyosiy sintaktik jadval

Struktur model	Ingliz maqoli	O'zbek maqoli
Shartli konstruktsiya	If wishes were horses...	Tilab olsa bo'lmas...
Imperativ model	Look before you leap	Ikki karra o'lchab, bir kesgin
Zidlov konstruktsiyasi	All that glitters is not gold	Har yaltiroq oltin emas
Sabab-natija modeli	No pain, no gain	Mehnat — hayot, tembellik — mamat
Umumlashtiruvchi model	Every cloud has a silver lining	Har ishning bir yaxshi tomoni bor

4. LEKSIK-SEMANTIK VA OBRAZLI TAHLIL

4.1. Tematik guruhlar

Ingliz va o'zbek maqollarining leksik tarkibi ularning paydo bo'lish muhiti — xalqning kundalik hayoti, kasb-kori va dunyoqarashi bilan bevosita bog'liqdir. Ikkala tildagi maqollarning tematik tahlili ularning bir necha asosiy semantik guruhlariga mansubligini ko'rsatadi: mehnat va dangasalik, do'stlik va dushmanlik, bilim va jaholat, vaqt va sabr, boylik va qashshoqlik.

Ingliz maqollarida dengiz va safarchilik obrazlari alohida o'rin tutadi: "A smooth sea never made a skilled sailor", "Don't rock the boat", "All in the same boat". Bu, albatta, Britaniya xalqining dengiz bilan uzoq tarixiy aloqasini aks ettiradi. O'zbek maqollarida esa dehqonchilik va chorvachilik obrazlari ustunlik qiladi: "Hosil yerda emas, yerchida", "Ot yaxshi bo'lsa, yo'l yaqin" — bu obrazlar o'zbek xalqining asrlar davomida yerga va chorvachilikka bog'liq hayot tarzini ifodalaydi.

Universallik nuqtai nazaridan ikkala tilda ham hayvon obrazlari ("Dog", "Wolf", "it", "bo'ri") keng tarqalgan. "Barking dogs seldom bite" va "Hursagan it tishlamaydi" maqollarida bir xil obraz qo'llanilgan bo'lib, ular bir xil ma'noni ifodalaydi. Bu hodisa maqollarning universal axloqiy-falsafiy asosiga dalildir.

4.2. Frazologik zichlik va metafora

Ingliz maqollarida metaforik transfer, ya'ni ko'chma ma'noning biologik yoki fizik obrazga asoslanishi juda kuchli. "Time is money" (Vaqt — pul) maqolida abstraktsiya (vaqt) konkret moddiy qiymatga (pul) tenglashtiriladi. Ushbu metaforik model kapitalisti dunyoqarashning tilga singishini namoyon etadi.

O'zbek maqollarida esa tabiat hodisalariga asoslangan metaforalar ko'proq uchraydi: "Suv qaerda oqsa, o'zan u yerda" — bu maqolda ijtimoiy qoida tabiat hodisasi orqali ifodalangan. Shuningdek, o'zbek maqollarida diniy va an'anaviy ma'naviyatga ishora qiluvchi leksemalar: "haq", "halol", "savob" so'zlari ingliz maqollaridagiga qaraganda ko'proq uchraydi.

5. FONETIK-RITMIK XUSUSIYATLAR

Maqollarning yodda saqlanishi va og'izdan-og'izga o'tishi ko'p jihatdan ularning fonetik-ritmik tuzilishi bilan bog'liq. Ingliz maqollarida alliteratsiya (bir tovush bilan boshlanuvchi so'zlar ketma-ketligi) juda keng qo'llaniladi: "Practice makes perfect", "Waste not, want not", "Look before you leap". Bu tovush takrori maqolni muloqot jarayonida osonroq eslab qolishga yordam beradi.

Rima (qofiya) ingliz maqollarining yana bir muhim fonetik belgisidir: "A stitch in time saves nine" — "time" va "nine" so'zlari qofiyalanadi. "Early to bed and early to rise, makes a man healthy, wealthy and wise" maqolida esa "rise-wise" va assonans qofiyalash aniq ko'zga tashlanadi.

O'zbek maqollarida alliteratsiya kamroq uchraydigan bo'lsa-da, ritmik parallel qurilish juda keng tarqalgan: "Tursang — tur, o'tirsang — o'tir" (ikkinchi elementning birinchini takrorlovchi strukturasi), "Kelsang — kelning, ketsang — ketning" kabi parallelizm misollari o'zbek maqollarining fonetik-ritmik o'ziga xosligini ko'rsatadi. O'zbek maqollarida uyoq (qofiya) ham kuzatiladi: "Mehmondo'st — xudodo'st" — "do'st" morfemasi takrorlanadi.

6. UMUMIY VA FARQLI JIHATLAR: QIYOSIY XULOSALAR

Ingliz va o'zbek maqollarining qiyosiy-struktur tahlili quyidagi umumiy xususiyatlarni aniqlashga imkon berdi. Birinchidan, ikkala tildagi maqollar ham qisqalik (brevitatem) va ixchamlik printsipiga amal qiladi — bu ularning kommunikativ funksiyasidan kelib chiqadi. Ikkinchidan, ikkala tilda ham shartli, zidlov va sabab-natija munosabatlarini ifodalovchi sintaktik modellar ustunlik qiladi.

Biroq farqlar ham muhimdir. Ingliz maqollari ko'proq analitik til qonuniyatlariga (so'z tartibi qat'iyligi, prepozitsion bog'lanish) asoslansa, o'zbek maqollari sintetik-aglutinativ tamoyilga (affiks, qo'shimchalar orqali munosabatlarni ifodalash) tayanganligi yaqqol ko'rinadi. Ingliz maqollarida artikkel va yordamchi fe'llar ishlatilganda o'zbek maqollarida ularning o'rnini affikslar egallaydi.

Semantik jihatdan, ingliz maqollarida pragmatik va individualistik axloq ko'proq ifodalangan bo'lsa ("God helps those who help themselves"), o'zbek maqollarida

jamoaviy qadriyatlar va mehmonnavozlik, kattalarni hurmat kabi milliy xususiyatlar ustunroq o'rin tutadi ("Kattani hurmat qil, kichikka izzat"). Bu farqlar lingvokulturologik nuqtai nazardan muhim ahamiyatga ega.

7. XULOSA

Ingliz va o'zbek maqollarining struktur xususiyatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ikkala tildagi paremiyologik birliklar ham universal qonuniyatlarga, ham milliy-spetsifik belgilarga egadir. Sintaktik jihatdan ikkala tilda ham shartli, imperativ va zidlov modellari yetakchi hisoblanadi; fonetik jihatdan qofiya va ritmik takror maqollarning yodda saqlanishiga xizmat qiladi.

Farqlar asosan til tizimlarining tipologik xususiyatlaridan — ingliz tilining analitik, o'zbek tilining aglutinativ tabiatidan kelib chiqadi. Bu farqlar tarjima amaliyotida, ikki til maqollarining ekvivalentini topishda alohida e'tiborni talab etadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun maqollarning kognitiv lingvistika va konseptual metafora nazariyasi nuqtai nazaridan o'rganilishi, shuningdek, hozirgi zamon ingliz va o'zbek tillarida yangi paremiyologik birliklarning paydo bo'lishi va ularning struktur xususiyatlarini o'rganish istiqbolli yo'nalish bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirzayev T. O'zbek xalq maqollari. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2005. — 320 b.
2. Taylor A. The Proverb and an Index to the Proverb. — Hatboro, Pennsylvania: Folklore Associates, 1985. — 223 p.
3. Jukov V.P. Russkaya poslovitsa (semioticheskiy aspekt). — Moskva: Prosveshcheniye, 1978. — 151 s.
4. Karimov G'. O'zbek folklorining poetikasi. — Toshkent: Fan, 2003. — 184 b.
5. Komissarov V.N. Teoriya perevoda. — Moskva: Vysshaya shkola, 1990. — 253 s.
6. Norrick N.R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. — Berlin: Mouton, 1985. — 206 p.
7. Dundes A. The Meaning of Folklore. — Logan: Utah State University Press, 2007. — 320 p.
8. Alaviya M. O'zbek tilshunosligida frazeologiya masalalari. — Toshkent: O'qituvchi, 1999. — 160 b.